

De toekomst van de veenweiden
is een ontwerpogave

Ruimte voor het veen

Als erfenis van de naoorlogse ruilverkavelingen en rationalisering van de landbouw verkeren de Friese veenweidegebieden in crisis. Een omslag is nodig om de uitstoot van broeikasgassen te verminderen en tegelijk het landschap, de natuur en de landbouw kansen te geven. Landschapsarchitect Peter de Ruyter pleit voor een 'ruilverkaveling 2.0' waarbij de landschapsarchitectuur het voortouw neemt.

Tekst Peter de Ruyter

>> Het Friese veengebied strekt zich globaal uit tussen Lemmer en Dokkum. Dit gebied, het Lage Midden, ligt als een badkuip ingeklemd tussen de hogere zandgronden van het Drents Plateau en de opgeslibde klei aan de waddekust. Van oudsher is dit een nat gebied. Tot in de jaren vijftig stond in het winterhalfjaar een dunne laag water op het land, wat met een beetje vorst een geweldige ijsvloer opleverde van donkergrijs, knalhard veenijs. 's Zomers bestond het Lage Midden vooral uit uitgestrekte, veelkleurige hooilanden. Het landschap bewoog traag mee met de seizoenen. Het waterpeil fluctueerde: in de winter nat, in de zomer geleidelijk opdrogend. De Friese boer maakte van de subtiele hoogteverschillen in het gebied gebruik in zijn bedrijfsvoering. Er was sprake van voor- en achterland, intensief gebruikt land dicht bij de boerderij en extensievere, natte delen op afstand. Een natuurlijke zonerings op basis van de landschappelijke ondergrond met als resultante een enorm rijke biodiversiteit.

Met de ruilverkavelingen na de Tweede Wereldoorlog wordt het Lage Midden rigoureus ontsloten en ontwaterd. De bouw van het J.L. Hooglandgemaal in Stavoren in 1966 vormt het sluitstuk van de nieuwe, rationele waterhuishouding. Een drooglegging van 90 tot 100 centimeter in zomer én winter behoort vanaf dat moment tot de mogelijkheden. De boeren maken er gretig gebruik van, aangemoedigd door de stijgende vraag uit de mondiale samenleving. Grote machines gaan steeds vroeger in het jaar het land op voor de eerste snede, landschappelijke oneffenheden worden gladgestreken, het bloemrijke hooiland wordt vervangen door egaalgroen Engels raagras. Gras dat wel vijf of zes keer per jaar wordt gemaaid. Als grutto of veldleuwerik kun je daar niet tegenop broeden. Het aantal broedparen grutto's is, om maar een voorbeeld te noemen, teruggelopen van 125.000 in 1960 naar minder dan 30.000 paar in 2017. De hoeveelheid vliegende insecten in het boerenland, essentieel

voor de gruttoeikens, is in die periode op sommige plekken met wel 90 procent gedaald. De zuivelproductie stijgt, de bodem daalt en het wordt stil in het Friese landschap.

Groeiende kwetsbaarheid

De zegeningen van de nieuwe waterhuishouding en de intensivering van de agrarische productie hebben dus een keerzijde. In feite worden de kenmerkende landschappelijke verschillen in het Friese landschap – klei, veen en zand – gelijkgetrokken. Overal zie je dezelfde biljartlakens. Priesland wordt eenvoudiger. De diversiteit in het landschap verdwijnt, waardoor de kwetsbaarheid toeneemt. Die kwetsbaarheid toont zich op allerlei niveaus, waaronder de teloorgang van het veen. Op dit moment bestaat nog maar twee procent van het Friese veenland uit oppervlaktewater, terwijl dit ooit tien procent was. Veel sloten zijn gedempt waardoor niet alleen de belevingswaarde, maar ook het waterbergend vermogen van het veen drastisch is teruggelopen. De grondwaterstand zakt, waardoor het veen verdroogt. En veen en droogte verhouden zich nu eenmaal slecht tot elkaar: hoe lager het waterpeil, hoe meer het veen 'verbrandt' door blootstelling aan de lucht. De veenspons verschrompelt en er komen grote hoeveelheden broeikasgassen vrij, zoals koolstofdioxide. Door vrijkomende fosfaten wordt het oppervlaktewater voedselrijker en dat veroorzaakt algenbloei. Het is een vicieuze cirkel: door de afbraak van het veen daalt het maaiveld, waardoor het peil weer verder omlaag moet voor het agrarische gebruik en een lager peil leidt weer tot oxidatie, bodemdaling, algenbloei ...

Wat te doen? Het besef dringt door dat we op een kanteloment staan. Naast financiële en politieke kosten neemt de maatschappelijke weerzin tegen de uitgedroogde, zieltogende veenweiden toe. De veenweiden zijn van oudsher een van onze meest iconische cultuurlandschappen. Met de oxidatie van

het veen verdampen ook de verhalen, de herinneringen – het collectieve geheugen van een gebied. De pijn en onmacht onder de bevolking neemt zichtbaar toe. Zo woedde in Friesland het afgelopen jaar een felle polemiek over de teloorgang van het weidelandschap. Trekvoegecoloog Theunis Piersma verwoordde de onmacht door de vraag te stellen: ‘Normaal ga je naar de dokter, maar waar kun je heen met landschapspijn?’

Grotere buffercapaciteit

Hoe komen we voorbij die landschapspijn? Een antwoord kan komen uit het koppelen van de klimaatverandering aan de huidige heroriëntatie binnen de agrarische sector.

Klimaatverandering heeft een aantal directe effecten op onze veenlandschappen. Door de combinatie van stijgende zeespiegel en dalende (veen)bodem wordt het voor waterschappen steeds moeilijker en kostbaarder om het water uit te slaan. Een ander effect van de klimaatverandering is de toename van extremen in het weer: steeds nattere winters en steeds drogere zomers. Tijdens die zomerse droogteperiodes groeit de kans op stortbuien, zoals we de laatste jaren al hebben gemerkt. Er valt dus veel te zeggen voor een veel grotere buffercapaciteit van zoetwater in de lage veengebieden van ons land. Dit kan als seizoensberging in het voorjaar om de grote verschillen tussen winter en zomer af te vlakken. Bovendien levert dat een strategische voorraad zoetwater op voor de drogere zomers. Ook kan deze buffer dienen als piekberging voor de korte maar hevige clusterbuien in de zomer. Die behoefte aan een grotere buffercapaciteit van zoetwater is direct te koppelen aan de natuurlijke sponswerking – het waterbergend vermogen van het veen – waardoor de oxidatie ervan en daarmee de bodemdaling worden geremd.

Deze benadering kan een extra impuls geven aan de transitie die momenteel gaande is in de agrarische sector. Ed Nijpels hamert in een recent rapport (SER, oktober 2016) op versnelling naar een andere, meer duurzame manier van werken in de landbouw. Wat de SER voor ogen staat is een ‘moderne, gewaardeerde boer die een prachtig product maakt en die weer midden in de samenleving staat’. Een verantwoord gebruik van de bodem met aandacht voor de omgeving en de verschillen in de ondergrond is daar een belangrijk onderdeel van. Voor het Lage Midden van Friesland zou een aangepaste vorm van boeren, met nattere omstandigheden in het voorjaar veel kunnen oplossen, ook voor het waterschap. Recent gaf het Wetterskip Fryslân aan dat de functies in het veengebied niet meer goed bediend kunnen worden. Er is sprake van een sterk versnipperd houtje-touwtje-waterbeheer met honderden peilvakjes. Het ontbreekt aan regie. Hoger gelegen kades kantelen op de randen van de steeds dieper liggende veenpolders. Bij nietsdoen zal op een termijn van 50 tot 100 jaar het veen in het Lage Midden verbrand zijn – wat rest is zand met nog wat droogvallende natuurgebieden. Dat heeft enorme hydrologische consequenties. De steeds lager liggende badkuip heeft een sterke aanzuigende werking op grondwaterstromen in de omgeving. Niet alleen de moeraskernen in het Lage Midden zelf (veelal Natura 2000-gebieden) zullen met moeite nat gehouden kunnen worden, onderzoek wijst uit dat er een grote kans is dat ook de beekdalen van de Tjonger en de Linde, op de flank van het Drents Plateau, langzaam maar zeker zullen verdrogen. De roep om regie en een robuust, toekomstbestendig watersysteem met een aangepast bodemgebruik klinkt steeds luider. Het is opvallend dat ontwerpers zich nog nauwelijks bemoeien met deze opgave, terwijl die om een integrale benadering

Een ‘ruilverkaveling 2.0’ heeft oog voor verschillende agrarische bedrijfstvormen, landschappelijke diversiteit en de veranderende relatie tussen overheid en burger

vraagt, wat bij uitstek een vaardigheid van landschapsarchitecten is. Want wat komt er allemaal wel niet bij elkaar in onze veenweiden? Een klimaatbestendig watersysteem met aangepast agrarisch gebruik vormt de basis, maar is nauw verweven met onze wijze van voedselproductie, de overgang tussen stad en land, de zoektocht naar herstel van de biodiversiteit, de cultuurhistorie, de vermindering van CO₂-emissie en het recreatieve medegebruik van het landelijk gebied.

Balans tussen melk en water

De vraag is eigenlijk hoe we met elkaar kunnen samenleven in een toekomstbestendig veenweidegebied. Het is duidelijk dat de boeren daar een cruciale rol in spelen. Hoe kan je als agrariër in de toekomst een goede boterham blijven verdienen in het veen? En over welke boer hebben we het dan? Het antwoord begint bij de afzet van specifieke landbouwproducten uit de veenweiden, met toegevoegde waarde voor de consumptie en tegen hogere marktprijzen. De veenweidegebieden in Nederland zijn nu eenmaal niet geschikt voor bulkproductie. Een interessante ontwikkeling is het onderzoek naar natte teelten in het veen – bijvoorbeeld die van lisdodde. Lisdodden kunnen ruimtelijk, ecologisch en hydrologisch een geleidelijke overgang vormen naar de natuurkernen – zoals De Deelen in het Lage Midden – en daarmee onderdeel zijn van een nat regionaal natuurnetwerk. Lisdodde verdraagt peilfluctuaties tot zo’n 50 centimeter en kan wellicht in de toekomst door veredeling worden opgevoerd tot ruwvoer voor het vee als vervanger van maïs. Een aantal boeren zou gezamenlijk lisdodde kunnen gaan telen in meenten, gemeenschappelijke laag gelegen gronden op grotere afstand van de huiskavel. Dat is kostenefficiënter bij een tweejaarlijkse oogst. Bedrijfs-economisch wordt het voor de boer dan aantrekkelijker: het melkveebedrijf wordt langzaam maar zeker circulair gemaakt met korte ketens, aangepast aan de plek, de bodem en het veranderende klimaat. Niet alleen het landschap, ook de bedrijfsvoering wordt zo weerbaarder. In de veenweiden boer je in de toekomst op een andere snelheid, je beweegt mee met de seizoenen. Er ontstaat een nieuwe balans tussen melk en water, resulterend in zuivelproducten met een hogere kwaliteit, ook ten aanzien van natuur en landschap.

Niet iedere boer zal die omschakeling kunnen of willen maken. De één wil produceren voor de wereldmarkt, doorgroeien naar tweehonderd koeien met het liefst een nóg lager slootpeil – en feitelijk gebaat bij een andere grondsoort dan veen. De tweede heeft geen opvolger en wil graag verkopen. En de derde wil omschakelen naar natuurinclusieve landbouw, waarbij een slootpeil dat meebeweegt met de seizoenen de weidevogels juist enorm helpt. Hoe krijg je de juiste boer op de juiste plaats?

Een beproefd instrument is de ruilverkaveling. Een ‘ruilverkaveling 2.0’ zou die regie kunnen terugbrengen in het landschap, maar dan – in tegenstelling tot de eerste generatie ruilverkavelingen – met aandacht voor verschillende agrarische bedrijfstvormen, landschappelijke diversiteit en verschuivende verantwoordelijkheden tussen overheid en burger. Was de ruilverkaveling na de Tweede Wereldoorlog gericht op grootschalige voedselproductie – ‘nooit meer honger’ –, een ruilverkaveling 2.0 dient gericht te zijn op een weerbaar en gezond landschap – ‘nooit meer pijn’. De waterschappen en de provincies zijn de aangewezen partijen om met de boeren en natuurorganisaties het initiatief te nemen. Maar ook de rol van de burger verdient aandacht. Die burger is bewoner en

recreatief medegebruiker van het landschap – maar hij is ook consument van de producten uit dat landschap. En waarom zouden we waterberging en de roep van de grutto niet verdisconteren in onze melkprijs?

Van elkaar leren

De rijksoverheid moet een actieve, faciliterende rol spelen. Grondwaterstromen en grutto’s houden zich niet aan provinciegrenzen. Een ruilverkaveling 2.0 is slechts een middel om vorm te geven aan de opgaven waar onze veenweiden voor staan en zou moeten vallen onder een landsdekkend gebiedsprogramma. Een gebiedsprogramma waarin de verschillende veenweidegebieden in Nederland van elkaar leren en kennis uitwisselen. Samenwerking tussen de noordelijke en westelijke veenweiden is er wel, maar staat nog in de kinderschoenen. Een stevig fundament hiervoor zou een gebiedsprogramma ‘Ruimte voor het Veen’ kunnen bieden, analoog aan het zo succesvolle ‘Ruimte voor de Rivier’. De kracht daarvan was de combinatie van waterveiligheid en ruimtelijke kwaliteit. Die combinatie van gevolgen van de klimaatverandering koppelen aan nieuwe landschappen biedt ook kansen voor het veen, als we de zoetwateropgave weten te koppelen aan veerkrachtig gebruik van de veenweiden. Tot slot. Het vakgebied van de landschapsarchitectuur heeft niet alleen een ruimtelijke maar ook een maatschappelijke verantwoordelijkheid. Dit geldt zeker voor de complexe opgave waar ons veengebied als iconisch cultuurlandschap voor staat. We moeten niet aan de zijlijn blijven staan, maar het voortouw nemen. De toekomst van de veenweide is een ontwerpogave. Dat kunnen landschapsarchitecten niet alleen – juist niet – maar zij kunnen wel helpen bij een gezamenlijke zoektocht naar weerbaarheid en het versterken van landschappelijke verschillen. Het gaat om het ontwikkelen van visie en regie, om een bredere kijk op land- en tuinbouw. Dat zijn we verplicht aan onze kinderen én aan onze boeren. <<